

УДК 159.9.07

Тетяна Левицька

ПРОФЕСІЙНІ ДЕСТРУКЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ПСИХОЛОГА В УМОВАХ ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Довготривале виконання певної професійної діяльності не може постійно супроводжуватися її вдосконаленням. Неминучими є періоди певної стабілізації. На початкових стадіях професіоналізації ці періоди є недовготривалими. Проте на наступних стадіях в окремих фахівців період стабілізації може тривати досить довго і призвести до появи стагнації та професійних деструкцій. У свою чергу, деструкції, викликані багаторічним виконанням однієї й тієї ж професійної діяльності, породжують професійно небажані якості та змінюють професійну поведінку людини. Професія ж психолога орієнтована на розвиток справжнього суб'єкта життєдіяльності, на формування самостійної та відповідальної за свою долю особистості. Але багато психологів часто обмежуються лише формуванням окремих властивостей, якостей і характеристик, із яких нібито і складається особистість. У підсумку така фрагментарність породжує ситуації, коли психолог, поперше, намагається виправдати для себе свій професійний примітивізм і, по-друге, неминуче перетворює самого себе у фрагментарну особистість. Важлива риса такої особистості виявляється в тому, що вона позбавлена головної цінності свого життя і навіть не намагається її знайти для себе.

Дослідженню проблеми професійного становлення та розвитку особистості присвячені праці таких науковців, як К. Абульханової-Славської [1], А. Асмолова [2], В. Шадрикова [9]. Значний вплив на проектування концепції професійного становлення особистості надали роботи Е. Зеєра [3; 4], Є. Клімова [5], Н. Кузьміної [6], А. Маркової [7], Н. Пряжникова [8].

Також особливий інтерес представляють дослідження таких зарубіжних вчених, як А. Маслоу, Дж. Сьюпера, Дж. Холланда, в яких розкриті питання теоретичного аналізу психологічних проблем професійного розвитку особистості [3; 4; 5].

Аналіз наукових досліджень дозволяє стверджувати, що вчені здебільшого звертають свою увагу на питання професійного становлення та розвитку особистості, ігноруючи при цьому проблему появи негатив-

ної професійної позиції, що призводить до виникнення професійних деструкцій і деформації особистості.

З огляду на це, завданням нашого дослідження є визначення чинників, що сприяють формуванню професійних деструкцій особистості психолога в умовах практичної діяльності й обґрунтування шляхів їх запобігання і подолання.

Досліджуючи проблему появи професійних деструкцій, науковець Е. Зеєр зазначає: «багаторічне виконання однієї й тієї ж професійної діяльності призводить до появи професійної втоми, збіднення репертуару способів виконання діяльності, втрати професійних умінь і навичок, зниження працездатності» [3, с. 149]. Професійні деструкції – це поступові зміни сформованої структури діяльності та особистості, що негативно позначаються на продуктивності праці та взаємодії з іншими учасниками цього процесу, а також на розвитку самої особистості [3, с. 149]. Науковець вважає, що професійні деструкції часто пов'язані з переходом до подальших стадій професійного становлення фахівця, а також із його віковими змінами, фізичним і нервовим виснаженням [3, с. 152-153].

У сучасному психологічному словнику [10, с. 90] під деструкцією розуміють руйнування, порушення нормальної структури особистості, її знищення.

Розвиваючи проблему професійних деструкцій, Е. Зеєр зазначає, що будь-яка професійна діяльність уже на стадії освоєння, а надалі при виконанні деформує особистість, при цьому багато якостей людини залишаються незатребуваними. У міру професіоналізації успішність виконання діяльності починає визначатися ансамблем професійно важливих якостей, які роками «експлуатуються». Окремі з них поступово трансформуються у професійно небажані якості; одночасно поволі розвиваються професійні акцентуації – надмірно виражені якості та їх поєднання, які негативно позначаються на діяльності та поведінці фахівця.

Сензитивними періодами появи професійних деструкцій є кризи професійного становлення особистості. Непродуктивний вихід із кризи спотворює професійну спрямованість, сприяє виникненню негативної професійної позиції, знижує професійну активність.

Е. Зеєр [4] та А. Маркова [7] вважають, що *психологічними детермінантами професійних деструкцій* є:

1) об'єктивні, пов'язані з соціально-професійним середовищем (соціально-економічна ситуація, імідж і характер професії, професійно-просторове середовище);

2) суб'єктивні, зумовлені особливостями особистості та характером професійних взаємин;

3) об'єктивно-суб'єктивні, породжувані системою й організацією професійного процесу, якістю управління, професіоналізмом керівників.

Психолог А. Маркова виділяє такі тенденції розвитку професійних деструкцій [7, с. 150-151]:

– відставання, уповільнення професійного розвитку порівняно з віковими та соціальними нормами;

– несформованість професійної діяльності (працівник ніби «застрягає» у своєму розвитку);

– дезінтеграція професійного розвитку, розпад професійної свідомості та, як наслідок, нереалістичні цілі, помилкові цінності своєї праці, професійні конфлікти;

– низька професійна мобільність, невміння пристосуватися до нових умов праці та дезадаптація;

– неузгодженість окремих аспектів професійного розвитку, коли одна сфера ніби забігає вперед, а інша – відстає (наприклад, мотивація до професійної праці є, але заважає відсутність цілісної професійної свідомості);

– згортання раніше наявних професійних даних, зменшення професійних здібностей, ослаблення професійного мислення;

– спотворення професійного розвитку, поява раніше відсутніх негативних якостей, відхилення від соціальних та індивідуальних норм професійного розвитку, що змінюють профіль особистості;

– поява деформацій особистості (наприклад, емоційного виснаження і вигорання, а також низької професійної позиції);

– припинення професійного розвитку через наявність професійних захворювань або втрати працездатності.

У своїх працях Е. Зеєр надає детальну характеристику рівнів професійних деструкцій [3, с. 158-159]:

1. Загальнопрофесійні деструкції, типові для працівників даної професії. Наприклад: для лікарів – синдром «жалісливої втоми» (емоційна індіферентність до страждань хворих); для працівників правоохоронних органів – синдром «асоціальної перцепції» (коли кожен сприймається як потенційний порушник); для керівників – синдром «вседозволеності» (порушення професійних та етичних норм, прагнення маніпулювати підлеглими).

2. Спеціальні професійні деструкції, що з'явилися у процесі спеціалізації. Наприклад, у юридичних і правозахисних професіях: у слід-

чого – правова підозрілість; в оперативного працівника – актуальна агресивність; в адвоката – професійна спритність. У медичних професіях: у терапевтів – прагнення ставити «загрозливі діагнози»; у хірургів – цинізм; у медсестер – байдужість.

3. Професійно-типологічні деструкції, зумовлені накладенням індивідуально-психологічних особливостей особистості на психологічну структуру професійної діяльності. У результаті з'являються професійно та особистісно зумовлені комплекси: 1) деформації професійної спрямованості особистості (спотворення мотивів діяльності, перебудова ціннісних орієнтацій, песимізм, скептичне ставлення до нововведень), 2) деформації, що розвиваються на основі певних здібностей (організаторських, комунікативних, інтелектуальних): комплекс переваги, гіпертрофований рівень домагань, нарцисизм тощо; 3) деформації, зумовлені особливостями характеру (рольова експансія, владолюбство, «посадова інтервенція», домінантність, індиферентність). Усі ці комплекси можуть виявлятися у різних професіях.

4. Індивідуальні деформації, зумовлені особливостями працівників найрізноманітніших професій, коли окремі професійно важливі якості, як втім, і небажані якості, надмірно розвиваються, що призводить до виникнення акцентуацій. Наприклад, надмірна відповідальність, гіперактивність, трудовий фанатизм, професійний ентузіазм, нав'язлива педантичність та ін.

Варто зауважити, що у психологічній літературі майже не зустрічаються приклади таких деструкцій психолога, але оскільки діяльність педагога і психолога багато в чому близька, то наведені нижче приклади професійних деструкцій можуть бути характерними і для багатьох напрямів психологічної практики:

1. *Агресія*. Можливі причини: індивідуальні особливості, психологічний захист-проекція, фрустраційна нетолерантність, тобто нетерпимість, викликана будь-яким дрібним відхиленням від правил поведінки.

2. *Авторитарність*. Можливі причини: захист-раціоналізація, завищена самооцінка, владність, схематизація типів людей.

3. *Демонстративність*. Причини: захист-ідентифікація, завищена самооцінка «я-образу», егоцентризм.

4. *Дидактичність*. Причини: стереотипи мислення, мовні шаблони, професійна акцентуація.

5. *Догматизм*. Причини: стереотипи мислення, вікова інтелектуальна інерційність.

6. *Домінантність*. Причини: неконгруентність мислення, тобто неадекватність, невідповідність ситуації, нездатність виявляти емпатію, нетерпимість до недоліків людей; акцентуації характеру.

7. *Індиферентність*. Причини: захист-відчуження, синдром «емоційного вигоряння», генералізація особистого негативного професійного досвіду.

8. *Консерватизм*. Причини: захист-раціоналізація, стереотипи діяльності, соціальні бар'єри, хронічне перевантаження професійною діяльністю.

9. *Рольовий експансіонізм*. Причини: стереотипи поведінки, тотальна заглибленість у професійну діяльність, самовідданість праці, ригідність.

10. *Соціальне лицемірство*. Причини: захист-проекція, стереотипізація моральної поведінки, вікова ідеалізація життєвого досвіду, соціальні експектації, тобто невдалий досвід адаптації до соціально-професійної ситуації.

11. *Поведінковий трансфер*. Причини: захист-проекція, тенденція приєднання, тобто прояв реакцій, властивих вихованцям. Наприклад, використання виразів і манер поведінки, які проявляють деякі учні, що нерідко робить такого викладача неприродним навіть в очах цих учнів.

Як уже зазначалося, багато з перелічених прикладів професійних деструкцій педагогів характерні і для психологів. Так, наприклад, у психологів часто зустрічаються ситуації, коли в роботі використовуються лише «легкі» методи роботи, за допомогою яких вони завойовують популярність та «любов» клієнтів, або коли студенти-психологи вивчають лише «цікаві» курси, а «нудні» дисципліни просто ігнорують. У результаті цього не формується цілісна професійна свідомість, де органічно взаємодоповнювалися б різні методи і форми роботи, поєднувалося б усе те позитивне, що накопичено в різних напрямках психології та в різних наукових школах. Також одним із варіантів неузгодженості (дисгармонії) професійного розвитку психолога може бути надмірне захоплення психологічним знанням, прагнення стати «ерудитом» без співвіднесення цього знання з реальними психологічними проблемами, нездатність повноцінно застосовувати методи наукового пізнання на практиці. У підсумку виходить, що особистість накопичує знання заради самих знань.

Ще одним із ризиків формування професійних деформацій є те, що виконання однієї й тієї ж роботи при експлуатації одних і тих самих якостей може призвести до того, що психолог стає сам собі огидним. У результаті цього на несвідомому рівні може навіть сформуватися

деяка «ненависть» до окремих видів повторюваної день у день роботи, а заодно і «ненависть» до окремих якостей, які використовуються у роботі. Через наявність великої кількості накопичених проблем та емоційної втоми психолог може починати зриватися на інших людях, зокрема на тих, хто йому довіряє.

Таким чином, у професії психолога є чимало ризиків формування професійних деструкцій, але саме ця професія надає можливості особистості виявляти творче напруження, вирішувати дійсно значущі особистісні та суспільні проблеми, а також повноцінно саморозвиватися та самореалізовуватися. Проблема лише в тому, щоб побачити ці можливості та скористатися ними, не доводячи ідею творчого напруження у праці до абсурду.

Підводячи підсумки нашого дослідження, варто зауважити, що подолання професійних деструкцій супроводжується психічною напруженістю, психологічним дискомфортом, а іноді і кризовими явищами (без внутрішнього зусилля і страждання особистісного та професійного зростання не буває). З огляду на це, Е. Зеєр виокремлює можливі шляхи запобігання появі професійних деструкцій, що дозволяють також знизити їх негативні наслідки [3, с. 168-169]:

- підвищення соціально-психологічної компетентності та аутокомпетентності;
- діагностика професійних деформацій і розробка індивідуальних стратегій їх подолання;
- проходження тренінгів особистісного і професійного зростання;
- рефлексія професійної біографії та розробка альтернативних сценаріїв подальшого особистісного і професійного зростання;
- профілактика професійної дезадаптації фахівця-початківця;
- оволодіння прийомами, способами саморегуляції емоційно-вольової сфери та самокорекції професійних деформацій;
- підвищення кваліфікації та перехід на нову кваліфікаційну категорію або посаду (підвищення почуття відповідальності та новизни роботи).

Отже, теоретичний аналіз проблеми професійного становлення та розвитку особистості дозволяє стверджувати, що багаторічне виконання будь-якої професійної діяльності може призвести до появи деформацій особистості, які знижують продуктивність її трудової діяльності. Під професійними деформаціями ми розуміємо деструктивні зміни особистості у процесі виконання професійної діяльності. Розвиток цих деструктивних змін зумовлений багатьма чинниками: онтогенетичними та віко-

вими змінами, соціальним середовищем, життєво важливими подіями та випадковими моментами. Основними психологічними детермінантами професійних деформацій є: стереотипи професійної діяльності, механізми психологічного захисту, стагнація професійного розвитку, психофізіологічні зміни, межі професійного розвитку й акцентуації характеру.

Професія психолога передбачає багато ризиків формування професійних деструкцій (захоплення психологічним знанням і невміння його застосовувати у практичній діяльності; використання в роботі лише «легких» і «цікавих» методів; емоційна втома та перевантаженість чужими проблемами; агресія й авторитарність та багато інших), що призводять до появи професійного примітивізму та негативної професійної позиції. І лише завдяки застосуванню власних внутрішніх зусиль і значної психічної напруженості психолог здатний запобігти появі цих негативних явищ і повноцінно розвиватися і реалізуватися як особистість.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі є визначення психологічних особливостей криз професійного становлення психолога та способів їх подолання.

Посилання:

1. *Абульханова-Славская, К. А.* Деятельность и психология личности / *К. А. Абульханова-Славская.* — М. : Просвещение, 1980 — 234 с.
2. *Асмолов, А. Г.* Психология личности: Принципы общепсихологического анализа / *А. Г. Асмолов.* — М. : Смысл, 2001. — 416 с.
3. *Зеер, Э. Ф.* Психология профессий : Учебное пособие для студентов вузов / *Э. Ф. Зеер.* — 2-е изд., перераб., доп. — М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. — 336 с. — («Gaudeamus»).
4. *Зеер, Э. Ф.* Психология профессионального развития / *Э. Ф. Зеер.* — М. : Академия, 2009. — 240 с.
5. *Климов, Е. А.* Психология профессионала / *Е. А. Климов.* — М., 1996. — 400 с.
6. *Кузьмина, Н. В.* Формирование педагогических способностей / *Н. В. Кузьмина.* — Л., 1961. — 98 с.
7. *Маркова, А. К.* Психология профессионализма / *А. К. Маркова.* — М. : Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. — 312 с.
8. *Пряжников, Н. С.* Профессиональное и личностное самоопределение / *Н. С. Пряжников.* — Москва — Воронеж, 1996. — 67 с.
9. *Шадриков, В. Д.* Общая психология : учебник для академического бакалавриата / *В. Д. Шадриков, В. А. Мазилев.* — М. : Издательство Юрайт, 2016. — 326 с.
10. *Шапар, В. Б.* Сучасний тлумачний психологічний словник / *В. Б. Шапар.* — Х. : Прапор, 2005. — 640 с.

References (transliterated and translated):

1. *Abul'hanova-Slavskaja, K.A.* Deiatel'nost' i psihologiya lichnosti (The activity and psychology of personality). Moscow, 1980, 234 p. [in Russian].

2. Asmolov, A. G. Psihologiya lichnosti: Printsipy obshchepsihologicheskogo anali-za (Personality psychology: Principles of general psychological analysis). Mos-cow, 2001, 416 p. [in Russian].
3. Zeyer, Ye. F. Psihologiya professiy: Uchebnoe posobie dlia studentov vuzov (Psy-chology of professions: Textbook for University students). Moscow, 2003, 336 p. [in Russian].
4. Zeyer, Ye. F. Psihologiya professional'nogo razvitiya (Psychology of professional development). Moscow, 2009, 240 p. [in Russian].
5. Klimov, E. A. Psihologiya professionala (Professional psychology). Moscow, 1996, 400 p. [in Russian].
6. Kuz'mina, N. V. Formirovanie pedagogicheskikh sposobnostey (Formation of ped-agogical abilities). Leningrad, 1961, 98 p. [in Russian].
7. Markova, A. K. Psihologiya professionalizma (Psychology of professionalism). Moscow, 1996, 312 p. [in Russian].
8. Priazhnikov, N. S. Professional'noe i lichnostnoe samoopredelenie (Professional and personal self-determination). Moscow-Voronezh, 1996, 67 p. [in Russian].
9. Shadrikov, V. D., Mazilov, V. A. Obshchaia psihologiya : uchebnik dlia akad-emicheskogo bakalavriata (General psychology : Textbook for undergraduate aca-demic students). Moscow, 2016, 326 p. [in Russian].
10. Shapar, V. B. Suchasnyi tлумachnyi psikhologichnyi slovnyk (Modern explana-tory dictionary of psychology). Kharkiv, 2005, 640 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 18.10.16

Т. Левицька

Професійні деструкції особистості психолога в умовах практичної діяльності

У статті розглядається проблема формування професійних деструкцій особистості психолога в умовах практичної діяльності; визначені психологічні детермінанти професійних деструкцій; охарактеризовані тенденції розвитку та рівні професійних деструкцій (загальнопрофе-сійні деструкції, спеціальні професійні деструкції, професійно-типологічні деструкції, індивідуальні деформації). Автор статті наво-дить приклади деяких професійних деструкцій, що можуть бути ха-рактерними для багатьох напрямів психологічної практики, а саме: агресія; авторитарність; демонстративність; дидактичність; догма-тизм; домінантність; індиферентність; консерватизм; рольовий експа-нсіонізм; соціальне лицемірство; поведінковий трансфер. Також у статті обґрунтовані шляхи запобігання появі професійних деструкцій, що дозволяють знизити їх негативні наслідки. Автор статті робить висновок про те, що професія психолога передбачає багато ризиків фо-рмування професійних деструкцій, що призводять до появи профе-сійного примітивізму та негативної професійної позиції. Тому важли-

вим є застосування психологом власних внутрішніх зусиль і значної психічної напруженості, за допомогою яких він може запобігти виникненню професійних деструкцій.

Ключові слова: професійне становлення та розвиток особистості, професійна діяльність, професійні деструкції, психолог, шляхи запобігання професійних деструкцій.

T. Levytska

Professional Destruction of Personality of Psychologist in Terms of Practical Activity

The article is devoted to the problem of formation of professional destructions of the psychologist in terms of the practical activity. The psychological determinants of professional destructions are identified. The trends and levels of professional destructions (general destruction, special professional destruction, vocational and typological destruction, and individual strain) are characterized. The author cites some examples of professional destructions which may be characteristic of many areas of psychological practice, namely: aggression; authoritarianism; demonstrative and didactic behaviour; dogmatism; dominance; indifference; conservatism; role expansion; social hypocrisy; behavioral transfer. The ways of preventing the emergence of professional destructions that allow reducing their negative consequences are substantiated. The author concludes that the profession of a psychologist involves a lot of risk of professional destructions formation leading to the appearance of professional primitivism and negative professional positions. Thereby, it is important for a psychologist to use own inner efforts and considerable mental tension to prevent the occurrence of professional destructions.

Key words: professional formation and development of personality, professional activity, professional destructions, psychologist, ways of professional destructions preventing.

Рецензент – доктор психологічних наук,
професор Н. І. Жигайло